

Б. САТЕРШИНОВ

ТАРИХИ САНА ЖӘНЕ УАҚЫТТЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

(ҚР ҰҒА академигі Ә.Н. Нысанбаев ұсынған)

Біз өзімізді қоршаған ортаның мазмұны туралы сөз қозғағанда да, тарих уақыт феномені болғандықтан тарихи сана туралы сөз қозғағанда да кеңістік пен уақыт ұғымдарын айналып өте алмаймыз, өйткені кез келген дене, зат, құбылыс қашанда болмыстың басқа да нәрселерімен және құбылыстарымен қатар орын алып отырады және созылмалы қасиет пен кеңістіктік сипаттамаларға ие болады. Олар сондай-ақ бір-біріне қатынасында өздерінің ішкі және сыртқы ахуалдарын үздіксіз өзгертіп отырады және бұл әрбір нақты жағдайларда әрқилы жылдамдықта, ырғақта, жеделдікте жүзеге асады. Бұл сипаттамалар, оларды бір тұтастық ретінде жеке алып қарастыра болсақ, уақыт туралы түсінікті береді. Кеңістік пен уақыт, осылайша, шынайылықтағы өздерінің алуан түрліліктерінде болмыстың формалары ретінде көрінеді.

Философияда уақыт мәселесі аса маңызды орын алады. Ол философиялық рефлексияның ең негізгі тақырыптарының бірі, сондықтан да арнайы ғылыми зерттеулердің нысанына айналып отыр. Уақыт біздің күнделікті тіршілігімізбен байланысты кәдуілгі құбылыс болып көрінгенімен (күнтізбе мен сағат біздің өміріміздің әдеттегі белгілері болып кетті), уақыттың табиғатын философиялық тұрғыда түсіндіру шешімі табылмаған сұрақтардың тұтастай шоғырын тудырады, кейде күрмеліп қалған парадокстарға әкеледі. «Уақыт деген не?» деген сұрақ бүгінгі күнге дейін өзекті күйінде қалып отыр, өйткені уақыт, біріншіден, аса маңызды философиялық категория — болмыс пен танымның ең маңызды байланыстары мен қатынастарын бейнелейтін мейлінше іргелі әрі жалпы ұғым болып табылады. «Бәрінен де уақыт дана, — дейді грек ойшылы Фалес, — өйткені ол барлығын уақыт өте келе айқындайды». «Уақыт бәріне сыншы», «Бәріне уақыт емші», — дейді халық даналығы.

Екіншіден, уақыт адам өмірінде ерекше мәртебеге ие. Уақытты пайымдау жалпы болмысты пайымдауды ғана емес, сонымен қатар адамның болмысын да пайымдауды білдіреді, сондықтан уақыт мәселесі маңызды дүниетанымдық мәнге ие. Үшіншіден, уақытқа деген қызығушылық адамзат тарихындағы сындарлы сәттерде, даму-

дың белгілі бір кезеңінің аяқталған тұсында күрт күшейе түседі, ал біздің өмір сүріп отырған кезеңіміз, сөз жоқ, осындай өтпелі заманға жатады. Төртіншіден, қазіргі кезде дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасы ушығып тұр, дәстүрді ұстану мен болашаққа бағдар мәселелері көкейтесті күйде тұр, адамзаттың назары өткен шаққа да, болашаққа да бірдей түсіп отыр, осы себепті де уақытқа деген қызығушылық туындайды. Оның үстіне, уақыт өткен сайын ақпараттың ағымы тасқындай түсуде, оқиғалардың «тығыздығы» бізді «асықтыра» түседі, уақыт дегеннені білдіретінін еріксіз еске алуға мәжбүр боласыз. Ақырында, адамдардың уақытқа деген қатынасы қашанда ерекше эмоционалды ренкте болады, адам қашанда өзінің жер бетіндегі өмірінің «пәнилігін», жалғандығын, өткіншілігін сезінеді.

Бағзы адамдармен салыстырғанда қазіргі заманның адамдары өздерін тарихпен байланыстырады, тіпті тарихқа байланып қалды десе де болады. Уақыт ағымында (тарихта) өмір сүріп, әрекет ету адамның әрбір қадамын қайталанбас әрі шешуші қадамға айналдырады және бұл қазіргі адамның тарихи санасына жауапкершіліктің ауыр жүгін арқалатып қана қоймай, өзін тарихтың жаратушысы ретінде де сезінуіне мүмкіндік береді. Уақыттың әрқилы жорамалдары өзекті сипатқа ие болып отыр, ақпараттық жарылыс пен жаһандандудың жеделдей түсуіне орай уақыт мәселесі мейлінше өткір қойылып, әртүрлі бағыттағы зерттеушілердің ой-толғағына азық болып отыр [1].

Оның үстіне, табиғи әрі әлеуметтік әртүрлі сілкіністерден, дүниежүзілік соғыстардан өтіп, тоталитарлық идеологияның ықпалына ұшыраған қазіргі ойлауда тарих мән мен мағынаның соңғы панасына айналды деуге де болады. Сондықтан болмыстың мәнін пайымдау қажет болса, онда тарих ретіндегі болмыс туралы ой толғап, сөз қозғауға тура келеді. Бүкіл болмысты пайымдау сияқты адам болмысының уақыттық формаларын зерттеу де философиялық ойдың пайда болған кезінен бастау алады. Алайда философиялық ойдың даму барысының өзі, ол өзінің қалыптасу кезеңдерінен өткендіктен, яғни өз тарихы болғандықтан, бізді уақыт пен болмыс арақатынасының нақты формасында, демек өз уақытымыз

тұрғысынан пайымдауға үндейді, өйткені өзекті ойдың өз негізі болады. Бұл негізді болмыс пен сананың негізгі анықтамасы түріндегі тарих құрайды. Мұндай метафизикалық ахуал тарих пен тарихи сананың оппозициясынан туындайды.

Кезінде Аристотель философияның негізгі мәселесі барлық мәннің болмысын түсіндіруде деп пайымдады, Гегель оны ойлау мен болмыстың қатынасы деп қарастырды, ал қазіргі философиялық ахуалда «тарихтың метафизикасы (немесе метатарих) тек ерекше тарихи нақтылықтың ғана емес, кез келген мән мен болмыстың әмбебап жалпыфилософиялық метафизикалық негізі мәртебесінен қаншалықты үміттен алады?», – деген сұрақты алға тартады [2, 90].

«Тарих ретіндегі болмыс» ұғымы болмыстың уақыттық сипатын айқындайды, болмысты уақыт ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Бірақ нақты уақыт XX ғасыр философиясы үшін басты нәрсе болғандықтан, қазіргі заманғы авторлардың пайымдауынша, «тарихқұмарлық» («историоцентризм») философияның айрықша типі ретінде қарастырылып, «оның негізін қоғамдық-тарихи шынайылық құрайды, ал табиғат пен оны адамның тануы осы шынайылықтың «шегі» және ерекше нақтылануы кейпінде көрінеді» [2, 91]. Постклассикалық ой бұрынғы «сана ретіндегі болмыс» түсінігіндегі метафизикалық ұстанымнан бас тартқан және жоғарыда аталған «тарих ретіндегі болмыс» парадигмасын анағұрлым толық білдіреді. Орыс зерттеушісі С.И. Дудниктің пікірінше, «қомақты тарихи-философиялық үдерістің жүгін арқалаған бұл екі іргелі ұстанымның (сана ретіндегі болмыс пен тарих ретіндегі болмыстың) алмасуы, әдетте субъект пен объекті қарама қарсы қоятын ойлаудың жаңаеуропалық дағдысын түбегейлі игерді деп жарияланғанымен, дәстүрлердің арасында толық алшақтық бола қойған жоқ» [3, 147]. Сондықтан мәселені объективті және субъективті (қазіргі тілмен айтқанда, тарихи шынайылық және тарихи сана) деп бұрынғы дәстүрлі жіктелісі бойынша қарастырғанның да еш оғаштығы жоқ.

Тарих пен тарихи санаға философиялық рефлексия жасағанда, аталған метафизикалық ұстанымның өзінің де тарихқа айналып үлгеретінін ұмытпау қажет, өйткені онсыз ол туралы ойлау да, айту да мүмкін болмас еді. Болған туралы ғана пайымдауға болатыны айдан анық емес пе?!

Адамдардың уақытқа деген субъективті қатынасы тұрғысынан алғанда, мәдениет тарихындағы бұл қатынас пен оны пайымдау тарихи құбылма-

лы болғандықтан уақыт мәселесі философиялық және тарихи-мәдени мәселе ретінде көрініс табады. Осыған орай философиялық ойдың тарихындағы уақыттың статикалық (қозғалыссыз) және динамикалық (қозғалысты), субстанционалды және реляционалды тұжырымдамаларын атап көрсетуге болады.

Уақыттың орнықты статикалық тұжырымдамасын алғаш рет антикалық философиядағы «элей мектебінің» өкілдері ұсынды деп есептеледі. Элейліктердің пікірінше, өткен шақтың, осы шақтың және болашақтың барлық сәттері қашанда болған және бола береді де. Егер бір сәт өтіп кетсе, ол енді қайтып келмейді, барлық сәттер жіптің сабағындай бірінің артынан бірі жүреді деген пікір тек алдамшы сағым ғана. Элейден шыққан ойшылдардың (Ксенофан, Зенон және Парменид) жаңашылдығы былайша сипатталады: осыған дейін үстем болып келген натурфилософия мен космологияны онтологияға (болмыс теориясына) өзгерту, өзіндік философиялық категорияларды ойлап табу («болмыс», бейболмыс», «ойлау»), диалектикалық тәсілді енгізу мен пайдалану арқылы (Зенонның атақты апорийлері) философияда дәлелдеудің қажеттілігі мен оның тәсілдерін қолдануды (абсурдқа әкелу ұстыны) мойындау. Парменид болмыс мәселесін философиядағы ең басты мәселе ретінде негіздеп қана қоймай, уақыттың статикалық пікірін де орнықтыруға ықпал етті.

Алайда, элейліктердің пікіріне сай, егер оқиғалар өздерінің мәңгі орнында орныққан болса, біз тек оларды қиып өтетін болсақ, онда уақыт туралы иллюзия қайдан келіп шығады деген сұрақ туындайды. Уақыттың статикалық тұжырымынан философияда қалыптасу, даму барысындағы өзгеріс деп аталатын ұғымдарды таба алмаймыз. Гегель өзінің «Философиялық ғылымдар энциклопедиясында» уақыттың өзін дамумен, қалыптасумен байланыстырады: «...Барлық нәрсе уақытта пайда болып, өте шықпайды, керісінше уақыттың өзі осы қалыптасу, пайда болу және өту... өз туындыларын тудыратын және жоятын Кронос». Мұны жиырмасыншы ғасырдың философиясы да бекіте түседі. Мысалы, «уақыт дегеніміз не деген сұраққа жауап беру, өзгеру дегеніміз не деген сұраққа жауап берумен бірдей. Өзгеріс, қалай болғанда да, уақыттың тамырын немесе мәнін құрайды», – деп жазады С. Аскольдов.

Біздің қазіргі тарихи санамызда уақыттың динамикалық тұжырымы берік орын алған. Біздің

қай-қайсымыз болсақ та өткен шақ өтіп кетті (ол соның негізінде пайда болған осы шақтың бойында жасырын тұрса да), ал болашақ әлі келген жоқ (ол белгілі деңгейде осы шақта белгіленіп қойса да) деп есептейміз.

Уақыттың статикалық және динамикалық үлгілері философиялық ойдың тарихында көптеген ғасырлар бойы қатар өмір сүргенін айту керек. Кезінде Платон статикалық уақыт жалғыз шынайы «идеялар әлемінде» болады да, ал динамикалық уақыт «барлығы да пайда болып, сосын жойылатын, бірақ ешқашанда шынайы өмір сүрмейтін «заттар әлемінде» үстемдік етеді», деп ұйғарып, бұл екі тұжырымды біріктірген еді. Ортағасырлық діни ғұламалар да жоғарғы болмысқа статикалық үлгінің қасиеттерін берсе, пәни дүниеге қатысты динамикалық тұжырымдаманы қолданды.

Статикалық тұжырымдаманың да, динамикалық тұжырымдаманың да шешілмеген мәселелері бар, бірақ олардың әрқайсысының мықты дәлелдері де жеткілікті. Кейбір қазіргі философтар бұл екі үлгінің одан ары дамытылуы олардың синтезіне әкелуі мүмкін деп пайымдайды.

Уақыттың субстанционалды және реляционалды тұжырымдамалары уақыттың табиғатына, уақыт және материя категорияларының қатынасынан туындайды. Субстанционалды бағыттың көрнекті өкіліне Исаак Ньютонды жатқызуға болады. Ағылшын физигі өзінің «Натуралды философияның математикалық бастаулары» атты еңбегінде уақыт пен кеңістіктен және осыларға қатысты қозғалыста болатын материалдық нүктелерден (барлық материалдық денелер осылардан түзіледі) тұратын әлемді кескіндейді. Уақыт пен кеңістік бұл жерде құбылыстар орын алып жататын орасан зор «сахна» кейпінде көрінеді. Құбылыстар жойылып кетсе де, бұл сахна сақталып қалады, демек кеңістік пен уақыт материяға бағынбайтын дербес мөңдерді — субстанцияларды (бұл тұжырымдаманың атауы да осыдан шығып отыр) білдіреді.

Ерекше мән ретіндегі ньютондық көзқарасқа неміс ойшылы Лейбництің пікірі қайшы келеді. Оның пікіріне сәйкес, уақыт жекелеген дербес мән емес, туынды мән, ол нақты әлемнің үдерістері мен нысандары арасындағы ерекше қатынастардан туындайды. Бұл тұжырымдаманың атауы латынның «relativus» — шартты деген сөзінен шыққан. Бір ескертетіні, осы екі бағыттағы алшақ пікірлер көне антикалық заманның өзінде-ақ айтылған еді: мысалы, Демокрит уақыт-

ты ерекше мән ретінде қарастырса, Аристотель реляционалдық көзқараста болды.

Уақыттың осы жоғарыдағы аталған тұжырымдамаларының бір бірінен алшақтығы үлкен, алайда бір ғана нақты уақытты бейнелейтін бұл төрт үлгінің бір де бірін философия ғасырлар бойы толығымен теріске шығарған емес.

Философиялық көзқарастардың алшақтықтары уақыттың қасиеттерін, яғни оның объективтілігі мен субъективтілігін, бірбағыттылығы мен қайтымсыздығын, абсолюттілігі мен салыстырмалылығын, үздіксіздігі мен дискреттілігін, аяқталмайтындығы мен шексіздігін талдаудан да аңғарылады.

Аталмыш мәселе төңірегінде ой қозғаған кез келген философ уақыт пен кеңістік болмыстың сипаттамалары болып табыла ма, яғни олардың объективті сипаты бар ма, әлде олар біздің санамыздың ерекшеліктерінен туындап, табиғатында субъективті сипатта бола ма деген сұраққа міндетті түрде тап келеді. Осыған орай, белгілі бір шарттылықтарды ұстана отырып, бұл категориялардың материалистік және идеалистік мазмұны туралы айтуға болады.

Материалистік тәсіл өзінің айқын формасында кеңістік пен уақытты санадан тыс, объективті өмір сүреді деп есептейді. Бұл ұстаным И. Ньютон және А. Эйнштейн сияқты жаратылыстанудың көрнекті өкілдерінің көзқарастарына сүйенеді, маркстілдік философияда анағұрлым толық қолданылады.

Материалистік көзқарасқа қарағанда, идеалистік тәсіл кеңістік пен уақыттың объективті табиғатын теріске шығарады және сананың әртүрлі формаларына тәуелділігін мойындайды. Мысалы, Д. Юм (сондай-ақ Беркли, Мах сынды субъективтік идеализм өкілдерінің барлығы) үшін уақыт тек қабылдауда ғана өмір сүреді, Кант үшін де уақыт пен кеңістік субъективті, бірақ априорлы, яғни адамға сезімдік пайымдау формасының тәжірибесіне дейін берілген деп есептейді. Уақыт мәселесінің объективті идеализм тұрғысынан шешілуінің үлгісін ортағасырлық философия мен Гегель көрсетеді. Онда тек Құдай немесе абсолюттік рух қана уақыт пен кеңістіктен тыс пайымдалады, ал аталмыш категориялар Оның жаратқан материясының қасиеті болып табылады, сондықтан да олар өздерінің бастауына — қасиетті жаратылысына ие.

Қазіргі философия мен психология объективті уақыттан өзге перцептуалды және

концептуалды уақыттарды бөліп көрсетеді. Перцептуалды уақыт дегенде субъектінің сезімдік қабылдауында нақты уақыттың бейнеленуін айтады. Ал концептуалды уақыт болса – бұл нақты уақыттың бейнеленуін білдіретін біздің білімдеріміз, түсініктеріміз. С. Аскольдов уақытты онтологиялық («болмыстың құбылмалылығы»), физикалық («ұсақталған» және «өлшенген уақыт») және психологиялық (өзінің даралығы мен субъективтілігі бар және сондықтан салыстырмалы) деп бөліп қарастырады.

Уақыттың объективтілігін (немесе жалпы уақыттың өмір сүруін) теріске шығарған ойшылдар философия тарихында көптеп кездеседі. И. Канттың уақытты феноменалдық салаға жатқызғанын жоғарыда айттық. Ал француз философы А. Бергсон «ішкі уақытты» немесе «созылуды» алғаш рет ашты десе де болады. «Шығармашылық эволюция», «Созылу және бір мезгілділік» атты жұмыстарында ол уақыттың ғылымдағы түсінігіне қарсы шығады. Ол ғылымдағы уақытты спациалданған (латынша *spatium* – «кеңістік»), «уақытқа өңін айналдырған кеңістік» деп атап, оған өзінің «шынайы уақытын» қарсы қояды. Ол уақыттың мәнін құрайтын созылықылықпен байланыстырылады. Бұл жердегі таза созылықылық немесе ұзақтық адамның ішкі уақытының үздіксіздігін білдіреді. Субъект уақыттың жалғыз тасымалдаушысы көрінеді, ал сыртқы әлемнің уақыты «бізді қоршаған материалдық әлемнің осы ішкі ұзақтыққа қатыстылығын біздің сезінуімізді» қалыптастырады.

Уақыттың феноменологиялық философияда өзіндік түсінігі бар, Э. Гуссерль «уақыт – сана» арақатынастарынан шыға отырып, «таным ағымының имманентті уақытын» қарастырады, объективті уақытты мүлдем теріске шығарады. Ішкі уақытта секунд та, мыңжылдықтар да жоқ. Уақыттың феноменологиялық мәліметтері толғаныстар түрінде болады.

Гуссерль үшін объективті уақыттан сананың уақытшалығына (өткіншілігіне) бұрылыс сана ағымының өзін игеруге мүмкіндік берсе, М. Хайдеггер үшін бұл объективті уақыттан экзистенциалдық уақытқа бет бұруды білдіреді. Неміс ойшылы уақыт феноменін оның математикалық немесе натуралистік жорамалдарынан мүлдем бөлек қарастырады, уақытты адам тағдырының мәселесі деп есептейді. «Әрбір нәрсенің өз уақыты бар», деп жазады М. Хайдеггер. Ал бұл кез келген мән өзіне берілген белгілі уақытта ғана

болып, өзіне бұйырған уақытта ғана келіп кетеді. Жекелеген адам да дәл осы сияқты өмірге келеді де, бейболмысқа енеді. Демек, адамның болуы тарихи. «Болу адамды үнемі мазалайтын нәрсе, оған тапсырылған мерзім» [4, 114]. Бұл түйінге М. Хайдеггер көне грек философы Анаксимандрдың мына атақты тезисін талқылау арқылы келеді: «Нәрселер өз тегін қайдан алса, қажеттілікке орай сонда барып сіңуі керек: өйткені олар уақыттың тәртібіне сай, өздерінің көрсеткен әділетсіздіктері үшін айыпталып, құн төлеулері тиіс». Бұл пікір уақыттың мәңгі айналмалылығы туралы идеяны, сондай-ақ уақыттың діни-мифологиялық жорамалын еске түсіреді. Қазақ және басқа да халықтардағы «өр нәрсенің өз мезгілі бар» деген мәтелі, адам өлген кезде «қайтыс болды» дейтіні де осыған мензейді.

Егер экзистенциалистер таза мөлшерлік сипаттағы көдуілгі физикалық уақыттан адамның тағдыры ретінде көрініс табатын сапалық сипаттағы қайталанбас уақытты бөліп қарастыратын болса, бұл ой О. Шпенглердің көзқарасына да жақын. Оның «Еуропаның ақыры» еңбегінде уақыт мейлінше тұлғаландырылады. Тағдыр (адамның да, адамзаттың да) мен уақыт ұғымдары бірін бірі алмастыра алатын түсініктерге айналады. Осылайша тарих уақыттың жүзеге асу аймағына айналады. Әрбір мәдениеттің өз тағдыры, өз мифі, өз уақыты бар болып шығады.

Философияда уақыттың қайтымдылығы мен қайтымсыздығын (бірбағыттылығын) бөліп қарастырады, бұлардың біріншісін мифологиялық және екіншісін тарихи деп те атайды. Біздің әдеттегі қабылдауымызға сәйкес, уақыт қашанда өткеннен осы шақ арқылы болашаққа қарай ағады, оның инверсиясы (қайтымсыздығы) мүмкін емес. Бұрын болған оқиғалар өткенде мәңгі қалады, басқаша айтқанда, «бір ағысқа екінші қайта түсу мүмкін емес». Ал мифологиялық қабылдау бойынша, уақыттың жүрісі циклді қайталанбалы. Физиктер уақыттың қайтымсыздығын біздің Галактикамыздағы кеңею секілді ғаламдық үдерістерден шығаруға бейім тұрады. Уақыттың қайтымсыздығын уақыттың термодинамикалық және электромагниттік «жебелерімен» де түсіндіруге ұмтылыс бар. Алайда бұлар уақыттың қайтымсыздығының себебінен гөрі салдарына көбірек ұқсайды. Уақыттың табиғаты мен қасиеттеріне теориялық түсіндірме беруге тырысу үнемі осындай қиындықтарға тап келіп отырады.

Салыстырмалылық теориясын дамытып, күшті, әлсіз, электромагниттік және гравитация-

лық өзара әсерлерді бір тұтастықта қарастыратын қазіргі жаратылыстанулық ғылыми тұжырымдамалар кеңістіктің үшөлшемділігін және уақыттың бірөлшемділігін (өткеннен болашаққа бірбағыттылығын) материалдық денелер болмысының мүмкін болар бір жағдайы ретінде ғана түсіндіреді. Біздің Метагалактикамен қатар, басқа әлемдердің де болу мүмкіндігін ескере отырып, кеңістік пен уақыттың ықтимал көпөлшемділігін алға тартады. Кеңістік пен уақыттың мүлдем өзге құрылымы, басқа көлемі мен формалары болуы мүмкін. Сондай-ақ биологиялық уақыттың да физикалық уақыттағыдай бірбағыттылыққа теңгеріле бермейтіні көп айтылып жүр.

Уақыттың салыстырмалылығы мен абсолюттігіне келер болсақ, уақыт кеңістік сияқты салыстырмалы, өйткені табиғаты әртүрлі объектілерге өзіндік кеңістіктік-уақыттық өзгешеліктер тән. Мұндай өзгешеліктер элементарлық бөлшектері корпускулдық-толқындық табиғатқа және басқа да өзіндік қасиеттерге ие микроәлемде де, «биологиялық сағаттарды», ағзаның өмірлік ырғақтарын айыруға тура келетін жанды материя саласында да кездеседі. Мысалы, қызуы көтерілген сырқат үшін уақыт жай өтіп жатқандай көрінеді, өйткені оның ағзасында метаболиялық үдерістер үдей түседі. Керісінше, көрі-күртан адамдарда бұл үдерістер баяулайды да, уақыт тез өтіп жатқандай болады. Уақыттың салыстырмалылық қасиеті планетамыздағы уақыттың жалпы эталоны болып табылатын әмбебап уақытты пайдалану қажеттілігін алға тартады.

Уақыт пен кеңістіктің үздіктілігі материалдық объектілердің өмірінің салыстырмалы дискреттілігімен, яғни денелер дифференциациясының орын алуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, уақыт пен кеңістікте жүзеге асатын қозғалыс үздіксіз болып табылады: ол дискретті сәттердің жиынтығына теңгерілмейді, ешқандай үзілісі жоқ байланыстылыққа ие болып саналады. Осыдан жарты мың жылдай бұрын итальяндық ойшыл және суретші Леонардо да Винчи осы мәселеге көңіл аударып, уақыттың үздіксіз және үздікті шамаларға қатысты екенін көрсетіп берді. Оның айтуынша, нүкте уақыттағы бір мезетке, ал кез келген уақыт аралығы сызыққа теңгерілуі керек. Және де ол нүктелердің әрбір сызықты екі жағынан түйіндейтіні сияқты, бұл мезеттер де уақыттың әрбір кесіндісін тұйықтайтынын ескертеді. Егер сызық шексіздікке дейін бөлінер

болса, дәл сол сияқты уақыт та шексіз кесінділер санына бөліне алады.

Уақыттың үздіксіздігі мен үздіктілігі мәселесімен уақыт пен кеңістікте қозғалатын материяның шексіздігі туралы мәселе де тығыз байланысты. Қоршаған әлем қашанда болған және шексіздікпен ғана емес, таусылмайтындығымен де сипатталады. Алайда уақыттың таусылмайтындығы мен таусылатыны өзара ажырамас байланыста, өйткені бақилық пәниліксіз жүзеге аспайды. Уақыттың бұл екі қасиеті — бір болмыстың әрқилы деңгейлері.

Уақыт философиясындағы келесі бір мәселе уақыттың модустарымен байланысты болып келеді. Уақыт өткен шаққа, осы шаққа және болашаққа бөлінеді, өткен шақ өтіп кетсе, болашақ әлі келген жоқ. Өткен шақ өтіп кеткенімен, онда болған нақты нәрселер тарихи санамызда жаңғырып, осы шаққа еніп кетеді. Біздің өміріміздің барлық өткен тарихы, адамзаттың барлық өткен тарихы біздің қазіргімізде өмір сүреді. Осы шақтың сәтінде «өткен шақтың да, болашақтың да әсерінен» азат бола алмаймыз (Н. Бердяев), өткенге сағына қарасақ, келешекке үрке қараймыз.

Уақыттың үш модусына (өткен шаққа, осы шаққа және болашаққа) сананың үш жағдайы сәйкес келеді: жады (немесе еске түсіру), пайымдау және күту (немесе шығармашылық). Адамның өткенге немесе келешекке бүйрегін бұруын пассаизм және футуризм сынды белгілі бір дүниетанымдық типтерден аңғаруға болады. Жады уақыттың тарихи сабақтастық байланысын сақтай отырып, танымдық қабылдауға гармония енгізсе, осы шақ пен болашақ дисгармониялық ұғымдар болып табылады. Осындайда «орыс адамы еске алғанды ұнатады, бірақ өмірді жақсы көрмейді» деген А.П. Чеховтың сентенциясы еске түседі. Өткен «алтын заманға» деген ностальгиялық сағыныш сарынының да, сондай-ақ «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» Жерұйығы туралы болашаққа деген арман-аңсардың да қазақ халқында кездесетінін айту керек.

Уақыттың философиясына жасаған бұл талдауды уақыт пен мәңгілік арақатынасымен түйіндейік. Уақыт пен мәңгілік бір біріне қарама қарсы, олардың арасында ешқандай байланыс жоқ, уақыт мәңгілікті теріске шығару деген пікір бар. Алайда керісінше, уақытты мәңгілікпен байланыстырып, соның құрамына енгізетін көзқарастар да бар. Материалистік ұстаным тұрғысынан алғанда, мәңгілік — бұл әлемнің материалдық тұтастығымен, материя мен оның атрибутта-

рының жаратылмайтындығымен және жойылмайтындығымен сипатталатын материалдық әлемнің өмір сүру уақытының шексіздігі. Мәңгілік тұтастай алғандағы ғана материяға тән, ал әрбір нақты материалдық жүйенің басы мен аяғы болып, ол өткінші сипатта болады. Бұған қарама қарсы теология мен идеализм мәңгілікті Құдайдың немесе абсолюттік рухтың атрибуты деп санайды.

Мәңгілік пен мезет — бұлар болмыстың уақыттық сипаттамалары. Бұлар бір бірінен алшақ полкюстер, олардың бірлігі уақытты құрайды. Адамның рухани ой-толғамында уақыт пен мәңгілік пәни өмірдің өткінші, жалғандығымен, бақи өмірдің абсолюттілігімен, шынайылығымен көзге түседі.

Уақыт туралы көзқарастардың тарихи санаға әсерін қарастырғанда біздің алдымен уақыттың философиясын қарастыруымыз кездейсоқ емес. Уақытты танудағы осындай әр алуан көзқарастар уақыт пен заман ұғымдарының тылсым табиғатының құпиясын терендете түседі.

Уақыт әлемнің үлгісін қалыптастыруда ерекше орын алады, осы үлгінің кеңістік, себеп, өзгеріс және т.б. компоненттерімен қатар қандай да бір мәдениеттің ерекшелігін де сипаттайды. Осы компонент-категориялар арқылы адамдар әлемді қабылдайды, пайымдайды және оның бейнесін түзеді. Уақытты пайымдаудағы бірқатар трансформациялар арқылы, оның тарихи санадағы құбылыстары арқылы оның қазіргі түсінігі пайда болады. Уақыт өзгереді және сонымен бірге біздің уақыт туралы көзқарастарымыз да өзгерістерге ұшырап отырады. Уақыт пен заман философиясы қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында да қомақты орын алады. «Елу жылда — ел жаңа, жүз жылда — қазан», — дейді дана халқымыз. Мұның астарынан уақыттың табиғи-биологиялық, физикалық-натуралистік түсініктерімен қатар, философиялық-экзистенциалдық, әлеуметтік-мәдени қырларын аңғаруға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. *Аскольдов С.А.* Время онтологическое, психологическое и физическое. Из статьи «Время и его преодоление» // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / Сост. П.В. Алексеев. - М.: Политиздат, 1990. С. 398 - 402.; Восприятие пространства и времени. Л., 1969; *Клунт М.А.* Время в жизни человека. М., 1985; *Молчанов Ю.В.* Четыре концепции времени в философии и физике. М., 1977; *Молчанов В.И.* Время и сознание. Критика феноменологической философии. М., 1998; *Серов Н.К.* Время и мы: Можем ли мы овладеть искусством пользоваться временем? Л., 1980; *Элькин Д.Г.* Восприятие времени. М., 1962; *Пригожин И., Стенгерс И.* Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. М., 1994.
2. *Перов Ю.В.* Историчность и историческая реальность. СПб., 2001.
3. *Дудник С.И.* История и историческое сознание // Я.А. Слинин и мы: к 70-летию профессора Я.А. Слинина. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002 (Серия «Мыслители». Выпуск X.). С. 147-168.
4. *Хайдеггер М.* Время и бытие. - М., 1993.

Резюме

Анализируются философские проблемы исторического времени, раскрывается соотношение исторического бытия и исторического сознания. Исследуются различные версии (статическая и динамическая, субстанциональная и реляционная концепции времени), свойства (объективность и субъективность, однонаправленность и необратимость, непрерывность и дискретность, абсолютность и относительность, бесконечность и безграничность) и модусы времени (прошлое — настоящее — будущее) в истории философии и науки, а также их влияние на формирование исторического сознания.

Summary

Philosophical problems of the historical time are analyzed in the article, the correspondence of the historical being and historical consciousness are revealed in the article.

Various versions (stable and dynamic, substantial and relational conceptions of time), qualities (objectiveness and subjectiveness, one-directionness and irreversibility, regularity and discreteness, average absolute value and relativity, infinity and boundless) and modi of time (past — present — future) in the history of philosophy and science, and their influence on forming of historical consciousness as well.

Философия және саясаттану институты 01.06.09 түсті